

HOOFDSTUK XI

'PSYCHOLOGISCHE OORLOGVOERING'

Zoals in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet, zag de BVD het als een van zijn voornaamste taken, zo goed mogelijk op de hoogte te zijn van de namen, adressen en andere bijzonderheden van leden van extremistische groeperingen in het algemeen en van communisten in het bijzonder. Het opgebouwde namenbestand – het door Eindhoven genoemde "kaartsysteem" – vormde de basis waarop de dienst uitvoering gaf aan beveiligingsmaatregelen in de personele sfeer: de politieke antecedenten-onderzoeken en, voor het geval het nodig mocht zijn, de interneringsvoorbereiding. Bij zijn tegen het communisme gerichte activiteiten ging de BVD echter verder dan alleen inlichtingen verzamelen, bewerken en doorgeven. In de tweede helft van de jaren vijftig maakte de dienst van de omstandigheden gebruik om het communisme actief te bestrijden door de ontstane onderlinge tegenstellingen in de CPN en tussen de CPN-leiding en die van de EVC aan te wakkeren.

niet alleen passief

In februari 1953 vloog een kleine BVD-delegatie naar Londen om daar deel te nemen aan een seminar dat was georganiseerd door de Britse collega's. Het Nederlandse gezelschap bestond uit onder meer Neervoort en W.A.H. de Jonge, medewerker van de afdeling B, speciaal belast met aangelegenheden betreffende de EVC en een van de specialisten op het gebied van de communistische ideologie en partijpolitiek.

Het seminar ging in algemene zin over de vraag hoe inlichtingen- en veiligheidsdiensten voldoende zicht konden krijgen op het doen en laten van communistische partijen en op welke manier aan die partijen eventueel afbreuk gedaan zou kunnen worden. Dat laatste zou kunnen gebeuren door bijvoorbeeld onderlinge tegenstellingen in de openbaarheid te brengen en daardoor aan te wakkeren, om op die manier iets wat op een partij-oppositie leek te creëren of te suggereren.¹ Voorlopig echter leek de kans van slagen van zo'n operatie nogal gering, gezien de stalinistische partijdiscipline die ook in Westeuropese communistische partijen als de CPN heerste.

Na de dood van Stalin, begin maart 1953, begon echter al in de loop van dat jaar het monolithische communisme de eerste scheuren te vertonen. In de strijd om Stalins opvolging, waarin in eerste instantie G. Malenkov en L. Beria, het beruchte hoofd van Stalins geheime politie, hoge ogen leken te gooien, kwam na enkele maanden N.S. Chroesjtsjov naar voren als secretaris-generaal van de CPSU², in het politieke bestel van de Sovjet-Unie in feite de belangrijkste functie. Minstens even belangrijk als de vraag wie uiteindelijk als overwinnaar uit de opvolgingsstrijd tevoorschijn zou

komen, was de kennelijk vrij algemeen levende behoefte aan verzachting van het stalinistische regime, zowel intern als tegenover het buitenland. De merendeels joodse artsen die tijdens Stalins laatste levendagen waren gearresteerd wegens een vermeend complot tegen het leven van de leider, werden vrijgelaten; degenen op wier verzonnen beschuldigingen de artsen waren gevangen gezet, werden nu op hun beurt gearresteerd. In het door de Sovjet-Unie bezette deel van Duitsland werd de straffe sovjetisering van staat en maatschappij gemitigeerd en kwam er bijvoorbeeld een overeenkomst met de Evangelische Kirche.³ Er leek kortom vanuit het Kremlin een nieuwe wind te waaien, een begin van dooi in de Koude Oorlog.

Hoe niettemin de Sovjet-Unie hard wist op te treden zo gauw zij haar belangen in het geding achtte, bleek al in juni toen Russische tanks en troepen een als demonstratie begonnen opstand van Oost-Berlijnse arbeiders neersloegen.⁴ De communistische orde was daarmee hersteld; tevens was duidelijk geworden dat er binnen het machtsbereik van de Sovjet-Unie niet uitsluitend positief werd gedacht over het 'Sovjet-model'.

Hoewel de gang van zaken niet meer precies is te reconstrueren – geschreven bronnen ontbreken op dit punt – is het aannemelijk dat Einthoven de bovengenoemde ontwikkelingen in het internationale communisme heeft gezien als een aansporing om te proberen de door Neervoort c.s. in Londen opgedane ideeën in de praktijk te brengen. Het is daarbij niet onmogelijk, dat Einthoven, voor zover dat bij deze offensief denkende man nog nodig was, in die richting is gestimuleerd door buitenlandse collega's, bijvoorbeeld van de Britse of Amerikaanse dienst.

Hoe het zij, in november 1953 had Einthoven in zijn huis 'de Koekoek' in Wassenaar een gesprek met de eveneens in Wassenaar woonachtige minister van Binnenlandse Zaken Beel. In dat gesprek wist hij zijn minister ervan te overtuigen dat, hoewel dat niet in het charter van de BVD vermeld stond, "het er bij hoorde" om offensief op te treden tegen de CPN en nevenorganisaties, waaronder vooral de EVC.⁵ Dat laatste was voor Einthovens plannen niet zonder belang, omdat de BVD in de EVC inmiddels een goede informatie-positie had weten te bereiken en daardoor in staat zou zijn, de uitwerking van ondermijnende BVD-activiteiten als het ware te meten en daardoor die activiteiten zonodig bij te sturen. Waar Beel – mondeling en niet van ganser harte – toestemming voor had gegeven was het initiëren van wat in navolging van de Engelstalige term 'psychological warfare' door Einthoven 'psychologische oorlogvoering' werd genoemd. Het doel daarvan was afbreuk te doen aan de kracht en invloed van de communistische organisaties; het middel het versterken van de onderlinge tegenstellingen tussen die organisaties en tussen personen in die organisaties.

twijfel

De gelegenheid om tot een 'psychologische oorlogvoering' over te gaan deed zich echter voor de BVD vooralsnog niet voor. De CPN was onder leiding van De Groot ook na Stalins dood een stalinistische partij gebleven waarin voor dissidente geluiden geen plaats was. Zo meldde twee dagen na de dood van Stalin *De Waarheid* het royement uit

de CPN van het Eerste-Kamerlid B.S. Polak⁶, die als medicus en waarschijnlijk ook als jood had geweigerd geloof te hechten aan het bestaan van het in de Sovjet-Unie 'ontdekte' complot van overwegend joodse artsen tegen het leven van Stalin. Niet alleen werd Polak geroyeerd, maar ook probeerde de leiding van de CPN diens patiënten/partijgenoten te overreden een andere, 'betrouwbare' arts te zoeken.⁷ Pas nadat Stalins opvolgers, zoals gezegd, het 'artsencomplot' naar het rijk der fabelen hadden verwezen werd Polak in de CPN weer in genade aangenomen.

Pas in 1955 begonnen zich voor de BVD perspectieven te openen, toen de algemeen secretaris van de CPN, P. de Groot, voor zijn partij de 'nieuwe aanpak' aankondigde. Onderdeel daarvan was het op termijn opheffen van de afzonderlijke communistisch geleide vakbond EVC en het opgaan van de leden daarvan in de bonden van de andere vakcentrales, met name in die van het NVV. Met deze koerswijziging joeg De Groot de bezoldigde EVC-bestuurders tegen zich in het harnas, die voor een deel tevens lid van het partijbestuur van de CPN waren, zoals de voorzitter en de secretaris van de EVC, F. Reuter en B. Brandsen. De tegenstellingen die op het gebied van de strategie van de communistische vakbeweging bestonden tussen De Groot en de EVC-leiding kregen een persoonlijker karakter naar de mate waarin men in de algemeen secretaris de 'Nederlandse Stalin' ging zien.

Deze laatste kwalificatie kreeg met name in de loop van 1956 een negatieve betekenis na het bekend worden van de 'geheime' rede van Chroesjtsjov tijdens het twintigste congres van de CPSU in februari van dat jaar. In deze rede, die in de loop van maart 1956 in het Westen bekend werd⁸, waren niet alleen de fouten maar ook de misdaden aan de kaak gesteld die Stalin tijdens zijn jarenlange alleenheerschappij had begaan. Deze onthullingen deden bij nogal wat communisten twijfel ontstaan aan de juistheid van de leer en van de praktijk waarin zij zo lang geloofd hadden. Zelfs een typische 'apparatchik' als Markus ('Mischa') Wolf, jarenlang hoofd van de buitenlandse inlichtingendienst van de DDR, noemde naderhand het twintigste CPSU-congres als het moment waarop bij hem die twijfel post vatte.⁹ Niettemin slaagde hij er tientallen jaren in, bij iedere politieke koerswijziging soepel de bocht te nemen en zijn twijfel of bedenkingen voor zich te houden.

Ook in Nederland waren er vooraanstaande communisten die door Chroesjtsjovs onthullingen aan het twijfelen waren geraakt, maar dat naar buiten niet lieten blijken en misschien zichzelf nog niet durfden toegeven. Bij de voorzitter van de CPN-fractie in de Tweede Kamer en lid van het partijbestuur H. Gortzak was, zo schrijft hij althans in zijn memoires, al in de loop van 1953 een begin van twijfel ontstaan. Het neerslaan door Russische troepen van de Berlijnse arbeidersopstand tegen het Ulbricht-regime in juni van dat jaar had hem geschokt.¹⁰ Kennelijk had hij zijn gemoedsgesteldheid toen niet geheel voor algemeen secretaris De Groot verborgen weten te houden, want toen het echtpaar Gortzak een jaar later in de DDR met vakantie ging, kwam het toevallig zo uit dat een ander echtpaar dezelfde reisroute en dezelfde vakantiebestemming had. Toen Gortzak ontdekt had dat deze 'kameraden' over het doen en laten van hem en zijn echtgenote aan De Groot rapport uitbrachten, kwam De Groot's rechterhand in dit soort soort interne 'veiligheidszaken', mevrouw H.J. van Ommeren-Averink, de familie Gortzak uitleggen dat de partij "redenen had het echtpaar Gortzak te wantrouwen".¹¹

Mogelijk geïntimideerd door deze interne partijcontrole wist Gortzak zijn twijfels te overwinnen, danwel zorgvuldiger dan voorheen verborgen te houden. Tijdens een feestelijke Kerstavond in Finsterwolde in 1956 – Chroesjtsjovs anti-Stalin-rede had toen al lang en breed in de kranten gestaan en de Hongaarse opstand was door Russisch militair ingrijpen onderdrukt – hield Gortzak een toespraak waarin hij zich zorgvuldig aan de partijstandpunten hield. De Kerstdagen, zo betoogde hij, behoorden schoner te zijn dan de andere dagen van het jaar, en dit jaar was dat inderdaad het geval, vooral als men teruggacht aan de dagen van de Hongaarse contrarevolutie. Hongarije was in die dagen in de greep geraakt van westelijke fascistten, waaruit de Russen het land weer bevrijd hadden – een toedracht die volgens hem de burgerlijke pers zijn lezers had onthouden.¹²

Het neerslaan in november 1956 van wat Gortzak "de Hongaarse contra-revolutie" noemde had in Nederland niet alleen een golf van anti-communistische sentimenten losgemaakt¹³, maar betekende, ondanks het feit dat het communistische 'wijgevoel' er althans tijdelijk door werd versterkt, bij een aantal communisten ook een versterking van de door Chroesjtsjovs rede gewekte twijfel. De directeur van *De Waarheid* en lid van de Eerste Kamer voor de CPN, C. Geugjes, had op 16 maart, nog voor de 'geheime' rede in het westen bekend was geworden, in het Dagelijks Bestuur van de CPN de verwachting uitgesproken "dat er meer zal loskomen".¹⁴ Eerder, op 12 maart, had hij naar aanleiding van De Groot's verslag van het twintigste CPSU-congres – "Kritiek op Stalin was nodig (...) Bij Chroesjtsjov bestaat er tezelfdertijd grote waardering voor Stalin" – al gewaarschuwd dat er in de partij verwarring en twijfel bestonden.¹⁵

Dit alles was de BVD ontgaan, omdat de dienst toen nog niet had weten door te dringen tot het Partijbestuur van de CPN, laat staan tot het Dagelijks Bestuur. Het was de dienst daarentegen wel opgevallen, dat Geugjes drie maanden later erg in de put bleek te zitten over de inhoud van Chroesjtsjovs 'geheime' rede, zoals die eind juni in *De Groene* stond afgedrukt.¹⁶ Volgens mevrouw Van Ommeren-Averink, als altijd namens algemeen secretaris De Groot hoedster van de juiste partijlijn, zou Geugjes zelfs in een gewetensconflict zijn gebracht door de 'ontwikkelingen in Moskou'. De innerlijke spanningen manifesteerden zich bij Geugjes in lichamelijke klachten¹⁷, ontsteld als hij was over de emotionele reacties van de Amsterdamse bevolking, en dan vooral van de jeugd, op de gebeurtenissen in Hongarije. Hoewel hij (nog) het correcte partijstandpunt innam, dat de Hongaarse opstand in wezen een contra-revolutie was geweest waarin fascistische rebellen getracht hadden zich van de macht meester te maken, had hij een open oog voor de effecten daarvan op de positie van de CPN. Doordat de westerse propaganda een vertekend beeld van het Hongaarse probleem had gegeven, had de partij onder de kiezers terrein verloren; wanneer de Tweede-Kamerverkiezingen niet in mei maar in december zouden zijn gehouden zou dat voor de CPN de genadeslag hebben betekend, aldus Geugjes, die bovendien van mening was dat de partij uit dit alles lering zou moeten trekken.¹⁸ Eenzelfde conclusie trok Geugjes nadat hij, in december 1956, het congres van de Italiaanse Communistische Partij (PCI) had bijgewoond. Wat hij daar had gehoord over de praktijken van Stalin had op hem een grote indruk gemaakt en bij hem de mening doen post vatten dat ook in de CPN een discussie over het eigen 'stalinisme' noodzakelijk was.¹⁹

De manier waarop Gortzak en Geugjes reageerden op de genoemde gebeurtenissen in 1956 is waarschijnlijk exemplarisch voor de reacties van veel Nederlandse communisten. Enerzijds, zoals bij Gortzak, wel twijfel maar (nog) niet openlijk beledigen, anderzijds, zoals bij Geugjes openlijke twijfel, op termijn gevolgd door uittreden uit de CPN. Maar ook aan wie, ondanks twijfel en kritiek, wel in de partij bleef maar de voortgaande destalinisatie serieus nam, moest zich de parallel opdringen tussen de overleden dictator en de levende De Groot. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het verzet van hen die om uiteenlopende redenen moeite hadden met de politieke lijn van de CPN, onder wie in de eerste plaats de zich in hun positie bedreigd ziende bezoldigde bestuurders van de EVC, zich richtte op de persoon van De Groot.

Dat gebeurde des te gereeder omdat De Groot weliswaar gerespecteerd werd om zijn kennis van de communistische ideologie en zijn vermogen koerswijzigingen telkens weer met verve te verdedigen, maar ook gevreesd om zijn scherpe veroordeling van afwijkingen van de vigerende partijlijn, en tenslotte ook gehaat vanwege de manier waarop hij partijleden de grond in boorde en vernederde. EVC-voorzitter Reuter, twintig jaar later omziend in wrok, noemde De Groot "onbetrouwbaar, laf en immoreel"²⁰, en Geugjes trok, toen hij de partij eenmaal had verlaten, de vergelijking van De Groot met Stalin zover door dat hij de CPN-leider een "politieke misdadiger" noemde die "over lijken gaat om zijn haan koning te laten kraaien".²¹

BVD stimuleert kritiek op De Groot

Zo hadden tegen het einde van 1956 nogal wat communisten, onder wie enkele gezichtsbepalende figuren, hun twijfel aan het communisme vertaald in kritiek op partijleider De Groot. Daarnaast waren er met name in de top van de EVC communisten die zich door De Groots plannen met 'hun' vakcentrale bedreigd voelden, en ook zij keerden zich tegen De Groot. Kritiek op de partijleider over zo'n breed front moest de Binnenlandse Veiligheidsdienst wel opmerken. In de loop van de jaren vijftig had de dienst in de CPN en haar nevenorganisaties, vooral ook in de EVC, een behoorlijke informatiepositie weten op te bouwen.²² Berichten van agenten uit de afdelingen en districten van de CPN, van de NVB en uit de bij de EVC aangesloten bonden hadden de dienst inzicht verschaft in de ideologische, politieke en persoonlijke tegenstellingen in en tussen de communistische organisaties. Het moment leek gekomen waarop de dienst zich kon gaan mengen in de nog onderhuidse, althans niet openlijke, confrontatie tussen tegenstanders en aanhangers van De Groot. Einthovens 'psychologische oorlogvoering' kon nu eindelijk van start gaan.

Binnen de BVD vormde Eindhoven een klein team dat uitvoering moest geven aan wat 'project Toekomst' werd gedoopt. De leiding berustte bij H.C. Neervoort (KB/N) die, zoals in hoofdstuk V is uiteengezet, belast was met de leiding van het infiltratie-werk in extremistische groeperingen en partijen. Hij werd terzijde gestaan door C.C. van den Heuvel (KO), die belast was met de opleidings'school' van de BVD en bovendien met 'speciale opdrachten', zoals het toespelen aan geselecteerde dag- en weekbladen van BVD-informatie over ontwikkelingen in het communisme. Tenslotte had Neervoort ook de steun van De Jonge, die evenals hijzelf in 1953 het seminar in

Londen had bijgewoond. Met het 'project Toekomst' wilde Neervoort niet minder bereiken dan het uiteindelijk splijten van de CPN. Het middel zou zijn de onderlinge tegenstellingen openlijk aan de orde te stellen en aan te wakkeren.

De kunstgreep die Neervoort daarbij hanteerde was het suggereren van een georganiseerde oppositie in de CPN-gelederen tegen het beleid van de leiding, in de praktijk het beleid van De Groot. Een anonieme gestencilde brief, gedagtekend december 1956, werd aan enkele tientallen kaderleden van de partij toegezonden, die waren geselecteerd aan de hand van de over hen binnengekomen operationele berichten, van wie de BVD wist, vermoedde of hoopte dat zij om welke reden dan ook problemen hadden met de partijleiding, in casu De Groot. De brief, zogenaamd afkomstig van verontruste partijleden, was samengesteld door Van den Heuvel en De Jonge met Neervoort als eindverantwoordelijke en was qua papiersoort, machineschrift, woordkeus en redeneertrant een zo goed mogelijke benadering van een authentiek communistisch geschrift. Voorbeelden van de papiersoort die door het partijbureau van de CPN doorgaans werd gebruikt en van het lettertype van de schrijfmachines op dat bureau waren de BVD geleverd door geheime medewerkers.²³

De 'kaderbrief', zoals dit epistel intern bij de BVD werd genoemd, liet de "waarde kameraden" weten dat het thans "meer dan ooit" nodig was zich af te vragen of "de partij bij de huidige koers niet meer zal afzakken en aan betekenis zal verliezen". Gewezen werd op een "groeivende ontevredenheid binnen onze partij over de houding van de partijleiding", voornamelijk omdat die de discussie over de rede van Chroesjtsjov uit de weg ging: "kennelijk weigert de partijleiding een diepergaande discussie over de oorzaken en de gevolgen van de persoonscultus, die ook in onze partij kwade gevolgen heeft gehad". In de laatste alinea van de brief stelden de fictieve samenstellers zich bloot aan de beschuldiging van 'fractievorming' (het zich niet neerleggen bij partijbesluiten en daartegen georganiseerd oppositie voeren) door openlijk mede te delen dat "enkele partijleden" het plan hadden opgevat de genoemde kwalijke gevolgen zoveel mogelijk weg te nemen door op eigen houtje in de partij de discussie over de Stalincultus te bevorderen. Daartoe waren in een bijlage uitspraken opgenomen van leiders van de communistische partijen van Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten en Italië, uitspraken die zonder uitzondering een pleidooi voor diepgaande discussie over het stalinisme, ook en juist in eigen kring, bevatten.²⁴ In hoeverre deze eerste 'kaderbrief' door de uiteenlopende dissidenten in de CPN als een aanmoediging is ervaren en de interne discussie over de destalinisatie in eigen kring heeft gestimuleerd, is moeilijk te beoordelen. Dat het gissen naar de identiteit van de auteur(s) van de 'kaderbrief' aanleiding gaf tot onderling wantrouwen, bleek al snel. In een zitting van het partijbestuur van de CPN, op 27 en 28 december 1956, poneerde De Groot met stelligheid dat er in de partij "wordt gewerkt door agenten" door wie "met anonieme brieven wordt getracht verwarring te zaaien en opportunistische uitingen in verscheidene partijen over te planten op onze partij".²⁵ Daarmee zat De Groot er niet ver naast, zij het dat de brief niet van de door hem genoemde "agenten" afkomstig was, maar van bij de BVD werkzame ambtenaren.

Van De Groots reactie op de 'kaderbrief' bleef de BVD onkundig, omdat (zoals gezegd) de dienst op dat moment nog geen informatie-positie in het partijbestuur had.

Neervoort en de zijnen tastten dus nog in het duister omtrent de reacties die de brief in de partij had teweeg gebracht. Om er zeker van te zijn dat het bestaan van de brief op ruime schaal in de CPN bekend zou worden en daarmee de discussies in de partij zou stimuleren, speelde Van den Heuvel een exemplaar van de 'kaderbrief' toe aan *Het Vrije Volk*²⁶, het aan de PvdA gelieerde dagblad dat de CPN bepaald niet welgezind was.

aanvallen op De Groot

Het Vrije Volk had zodoende op 7 januari 1957 een primeur. Onder de kop 'Oppositie in de CPN' haalde het democratisch-socialistische dagblad enkele passages uit de 'kaderbrief' aan op grond waarvan het tot de conclusie kwam dat zich in de communistische partij een oppositie tegen het beleid van De Groot had gevormd. De reactie van de kant van de CPN-leiding liet niet lang op zich wachten. Partijbestuurder M. Bakker noemde twee dagen later in *De Waarheid* de auteurs van de in *Het Vrije Volk* aangehaalde brief in navolging van De Groot "agenten van de BVD", daarmee ongewild (in marxistisch-leninistische termen 'objectief') meewerkend aan de toeleg van de dienst, de onderlinge tegenstellingen en het onderlinge wantrouwen in de CPN aan te wakkeren. Wat Bakker evenmin als De Groot wist was dat de door hem gebrandmerkte 'BVD-agenten' fictief waren, en dat zijn reactie in *De Waarheid* precies datgene was waarop de BVD had gehoopt.

Het succes, althans wat Neervoort en de zijnen als zodanig beschouwden, van de eerste 'kaderbrief' smaakte naar meer. In januari 1957 verzond de BVD een tweede waarin "geschrokken" en verontschuldigend werd gereageerd op de publikaties in *Het Vrije Volk* en *De Waarheid*. Dat was niet de bedoeling geweest en "buiten onze schuld" gebeurd. Wel gaf de reactie van Bakker in *De Waarheid* aanleiding tot de opmerking dat diens "negatieve, afbrekende manier van discussiëren" nu juist een van de oorzaken was van de onverschilligheid en matheid van veel partijgenoten. Door hierop doorbordurend ook partijtheoreticus Jaap Wolff een negatieve manier van discussiëren te verwijten bracht de 'kaderbrief' een indeling in een 'wij'- en een 'zij'-groep tot stand. 'Zij' waren dan de 'hardliners' als Bakker en Wolff; tot de 'wij'-groep behoorden, zo was althans de suggestie, partijgenoten als Sonja Prins en Ger Harmsen, die blijkens hun bijdragen in *Politiek & Cultuur*, het theoretische maandblad van de CPN, tenminste getoond hadden oog te hebben voor de noodzaak van een fundamentele discussie over de "fouten van het verleden". Zonder de naam van de ongetwijfeld bedoelde De Groot te noemen vroegen de schrijvers van de tweede 'kaderbrief' na deze inleiding aandacht voor de schadelijke gevolgen van de persoonsverheerlijking. De schrijvers deden dat naar zij zeiden in de overtuiging dat verzwijging van de gemaakte fouten "de ontwikkeling van het communisme ernstig kan schaden". Als bijdrage aan deze discussie werd weer een bijlage toegevoegd, ditmaal met een lange passage uit de redevoering van de Poolse partijleider Gomulka waarin de negatieve aspecten van de persoonsverheerlijking breed werden uitgemeten en de hand royaal in eigen boezem werd gestoken.²⁷

Was in de 'kaderbrieven' tot dan toe de naam en de persoon van partijleider De Groot zorgvuldig buiten de discussie gehouden en was er alleen maar gesproken over "de par-

tijliding" en "de huidige partijleiding", de derde aflevering viel De Groot rechtstreeks aan. Deze, als altijd goed op de hoogte van de vigerende ideologische en politieke windrichting in het Kremlin, had in navolging van de Russische partij-ideoloog Soeslov het 'revisionisme' bestempeld als voornaamste gevaar voor het communisme.²⁸ De opmerking in de derde 'kaderbrief' dat er "in onze partij" de neiging bestaat om "bepaalde meningen aan te duiden als revisionisme" was dan ook rechtstreeks tegen De Groot gericht en werd gevolgd door een frontale aanval op de algemeen secretaris en zijn paladijnen. Met een toespeling op Lenins *De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme* heette het dat "dit soort kinderziekten om alles wat niet overeenstemt met de opvattingen van Paul de Groot maar meteen toe te schrijven aan een het communisme vijandige stroming", elke discussie onmogelijk maakte.²⁹

Mogelijk is een echo van deze derde 'kaderbrief' te horen in de memoires van H. Gortzak, waar hij schrijft dat er zich langzamerhand een echte oppositie begon te vormen die weliswaar geen gesloten groep was, maar waarvan de leden wel allen een vrije discussie wilden, zonder laster en verdachtmakingen.³⁰ Het lijkt erop dat Gortzak in de 'kaderbrieven' datgene vond waaraan hij op dat moment behoefte had: de bevestiging dat er in de partij mensen rondliepen met dezelfde problemen en kritiek die hij zelf ook had. Dat er op dat moment, maart/april 1957, inderdaad al een ideologische oppositie in de CPN bestond naast de belangen-oppositie van de EVC-bestuurders, lijkt meer een wens dan een realiteit geweest te zijn.

Het tijdstip van rondzending van de derde 'kaderbrief' met daarin de aanval op De Groot was niet slecht gekozen. De affaire-Brandenburg, waarin De Groot een hoofdrol had gespeeld en die bij degenen die ervan op de hoogte waren veel kwaad bloed had gezet, was net achter de rug.

J. Brandenburg was lid van het partijbestuur van de CPN en voorzitter van het grootste partijdistrict, Amsterdam. Hij had een grote bewondering voor De Groot, die onder alle omstandigheden op zijn steun kon rekenen. In het voorjaar van 1957 werd bij Brandenburg een ongeneeslijke ziekte geconstateerd, een diagnose waarbij De Groot zich niet wenste neer te leggen, ook niet nadat die diagnose was bevestigd door Russische artsen die door De Groot naar Nederland waren gehaald. De Groot besliste nu dat behandeling in Oost-Berlijn het verloop van de ziekte wellicht nog zou kunnen stoppen. Zonder dat zijn arts Polak en zijn naaste vrienden Wagenaar en Brandsen er in gekend waren, werd Brandenburg op een brancard per trein naar Oost-Berlijn vervoerd, namens de CPN-leiding begeleid door J.F. Wolff.

Al spoedig bleek dat ook daar genezing uitgesloten was en dat Brandenburg niet lang meer zou hebben te leven. Met het oog daarop verzocht de SED-leiding de overkomst naar Berlijn van enkele partijbestuurders. Als eerste vertrok Wagenaar, spoedig gevolgd door Brandsen. Brandenburg werd uiteindelijk door Polak terug naar Amsterdam begeleid waar hij begin maart overleed.³¹

Wat ook De Groots motieven voor zijn eigenmachtig handelen mogen zijn geweest, de tijd dat een dergelijk 'stalinistisch' optreden van de algemeen secretaris zonder enig commentaar door alle partijbestuurders werd geaccepteerd, was voorbij. Tweede-Kamerlid en partijbestuurder Gortzak bracht de kritiek op het persoonlijk optreden

van De Groot onder woorden door te stellen dat in dit geval allen buiten de besluitvorming waren gehouden waarvan 'men' (De Groot dus) wist of vermoedde dat zij een ander oordeel zouden hebben. Wanneer met andere belangrijke kwesties op dezelfde manier zou worden omgesprongen, zou dat, aldus Gortzak, eveneens tot "verkeerde besluitvorming en moeilijker te herstellen fouten leiden".³²

Slaagde Gortzak er op deze manier nog in het persoonlijke een politieke lading te geven, bij Brandenburgs naaste vrienden Wagenaar en vooral Brandsen had het gesol met de doodzieke partijveteraan voornamelijk nieuw voedsel gegeven aan de toch al bestaande grieven tegen De Groot.

Hoewel de affaire-Brandenburg voorlopig voor de gewone partijleden verborgen bleef, mag men aannemen dat mensen als Polak, Wagenaar en Brandsen in vertrouwde kring lucht hebben gegeven aan hun negatieve gevoelens en meningen over het optreden van De Groot. En juist deze kring van CPN-ers die steeds meer moeite kregen met de Nederlandse variant van het stalinisme, was door de BVD uitgekozen om de 'kaderbrieven' te ontvangen. Op diegenen die van de affaire-Brandenburg op de hoogte waren, moet de derde brief met een passage over de "verwoestende uitwerking" van het stalinisme wel enige indruk gemaakt hebben. In augustus 1957, bij het begin van het nieuwe politieke seizoen, verscheen de vierde brief die, vergeleken met de vorige, een nieuw niveau van openhartigheid bereikte. Voortbordurend op het thema van het democratisch centralisme ging de brief vooral in op de praktijk van dit belangrijke communistische organisatieprincipe. Daarbij stuitte de schrijvers, hoe kon het anders, op het "kwaad" van de verkeerde toepassing van het democratisch centralisme ten opzichte van de vakbeweging door "enkele onervaren partijbestuurders", die probeerden "op bureaucratische wijze de vakbeweging te overheersen" – een passage die enerzijds de standpunten van de EVC-bestuurders ondersteunde, anderzijds suggereerde dat diezelfde EVC-bestuurders of hun naaste omgeving bij de samenstelling van de brief waren betrokken. De brief weidde uit over het goed recht van de communistische vakbeweging op een eigen organisatie, onafhankelijk van welke politieke partij dan ook, om daarna enkele voorbeelden te geven van inmenging door de CPN-leiding in de interne zaken van de EVC. "Het spreekt vanzelf", zo maakte 'kaderbrief' nr. 4 zich tot tolk van de EVC-leiding, "dat vooral Frits Reuter en Bertus Brandsen zich heftig hebben verzet tegen deze gang van zaken". Na op deze manier de CPN-leiding te hebben aangewezen als de schuldige aan de gespannen situatie tussen communistische partij en vakbeweging, ging de brief een stap verder door over te gaan tot het in communistische kring welhaast heiligschennende 'uit het partijbestuur klappen'. De suggestie wekkend dat zelfs partijbestuursleden tot de 'oppositie' behoorden of tenminste in contact stonden met de schrijvers van de 'kaderbrieven', meldden de schrijvers: "alhoewel tijdens de laatste zitting van het P.B. over deze problemen reeds is gediscussieerd, zijn de moeilijkheden nog lang niet uit de wereld geholpen". Tenslotte ging de kaderbrief over tot het openlijk aan de orde stellen van een groeiende ontevredenheid binnen het partijbestuur, met als voornaamste oorzaak het dictatoriaal optreden van een deel van datzelfde partijbestuur. "Het is allang geen geheim meer dat b.v. Gerben Wagenaar en Henk Gortzak in de kwestie van de EVC de zijde van Bertus Brandsen en Frits Reuter hebben gekozen", verzekerde de brief, met

de bedoeling om naast de al bestaande tegenstellingen tussen EVC en CPN nu ook interne spanningen binnen de CPN te stimuleren.

'Kaderbrief' nr. 4 eindigde met een opmerking die blijk geeft van enig cynisch gevoel voor humor bij de opstellers. "Wanneer er in onze partij de mogelijkheid tot open discussie zou zijn, zou het waarschijnlijk ook nooit hebben kunnen gebeuren dat onze partijkaders zonder zelf op de hoogte te zijn in Het Vrije Volk en de Volkskrant moeten lezen over de onenigheid tussen partijleiding en EVC-leiding" aldus deze uitsmijter, geschreven door dezelfde Van den Heuvel die de gegevens voor die berichten aan die kranten had toegespeeld.³³

de vogels en de sigaren

Het project 'Toekomst' kon alleen maar een kans op succes hebben, wanneer de in de 'kaderbrieven' vermelde feiten op betrouwbare informatie berustten. En juist op het gebied van de informatieverwerving over de CPN en de EVC had de BVD grote vooruitgang geboekt. Vooral het neerslaan van de Hongaarse opstand en de daarop in het hele land gevolgde anti-communistische manifestaties en demonstraties had de trouw aan de communistische partij bij nogal wat partijgenoten aan het wankelen gebracht. Dat was het signaal voor de BVD geweest om in de eerstvolgende paar jaren op relatief grote schaal over te gaan tot het benaderen van communisten van wie het vermoeden bestond dat zij een gesprek met de BVD niet op voorhand zouden afwijzen.

De golf van benaderingen die de BVD aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig uitvoerde was goed voorbereid. In veel gevallen was aan een benadering een jarenlange nauwgezette observatie van de desbetreffende communist voorafgegaan. Vooral het topkader van de CPN en van de EVC was vanaf de dood van Stalin voorwerp geweest van intensieve belangstelling van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die voor dit doel een speciale operationele eenheid in het leven had geroepen onder supervisie van Neervoort. Het ging er daarbij niet in de eerste plaats om gegevens in te winnen over de politiek van de communistische organisaties, maar vooral om inzicht te krijgen in de politieke 'hardheid' van de individuele leden van de doelgroep. Daartoe werden deze 'objecten', die codenamen kregen ontleend aan de vogelwereld, zoals Specht en Ooievaar, omringd met een netwerk van informanten, die in de familiekring, op het werk, in voetbal- of hengelervereniging, in schoolbestuur of buurtvereniging de gewenste informatie konden verzamelen. Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de relatiekring van een dergelijk 'object', ging aan de vorming van zo'n informantennetwerk meestal een volg- en observatie-actie vooraf, waarbij het doelwit gedurende enkele weken van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat door een volgteam van de BVD zo onopvallend mogelijk werd 'begeleid'.

In de jaren na 1956 wierpen de investeringen in tijd en geld van de voorafgaande jaren hun vruchten af. Natuurlijk was het niet zo, dat alle door de BVD benaderde leden en kaderleden van de CPN en haar nevenorganisaties zich juichend in de armen van de BVD wierpen en 'draai-agent' werden. Er waren er die resoluut weigerden ook maar een woord met een 'knecht van het monopoliekapitaal' te wisselen. Sommigen hadden zich

al van de CPN afgewend en waren niet bereid hun lidmaatschap nieuw leven in te blazen om de BVD van informatie te kunnen voorzien; wel waren zij soms bereid uitgebreid te verhalen waarom zij de CPN de rug hadden toegekeerd. Door dit soort informatie 'van binnen uit' kreeg de BVD beter zicht op de onderlinge verhoudingen in de CPN en in de EVC. Anderen werden bereidgevonden met de dienst samen te werken, mits die samenwerking gericht zou zijn tegen het stalinisme van De Groot. Deze categorie had inmiddels de CPN verlaten of stond op het punt dat te doen. Dan was er een enkeling die oprecht van mening was dat hij door samenwerking met de BVD iets goed kon maken van hetgeen hij als actief communist aan schade aan de maatschappij had aangericht. Tenslotte was er nog een (overigens zeer kleine) categorie die, volkomen gedesillusioneerd door de internationale en nationale praktijk van het communisme, uit eigen beweging tegen een redelijke (zeker niet hoge: de BVD betaalde slecht) vergoeding zijn diensten aanbood.³⁴

De informatie die de nieuw geworven bronnen leverden – voor het eerst kreeg de BVD nu ook informatie 'uit de eerste hand' van leden van het partijbestuur – was uiteraard welkom maar had, zeker op de korte termijn, het nadeel dat evaluatie ervan nog niet voldoende plaats kon vinden. Het was bijvoorbeeld niet altijd even duidelijk in hoeverre gruwelverhalen over het dictatoriale optreden van De Groot voortkwamen uit diepzittende persoonlijke rancune danwel gebaseerd waren op objectieve waarneming, terwijl de behoefte tegemoet te komen aan wat men dacht dat de BVD wilde horen ook een rol kon spelen. Daar stond tegenover dat de dienst kon beschikken over een voldoende aantal betrouwbaar bevonden bronnen op lager en midden-niveau in de CPN en in de EVC. Bovendien was de dienst er in geslaagd ter aanvulling van deze menselijke bronnen microfoons te installeren op plaatsen waar, naar de dienst aannam, vooraanstaande communisten met elkaar partijgeheimen zouden uitwisselen, zoals vergaderlokalen en partijbureaus. Technische operaties met namen als 'Hofnar', 'Bolknak' en 'Cadena' leverden ongekleurde en 'harde' informatie op, waaraan berichten uit menselijke bronnen getoetst konden worden.³⁵ Dankzij deze al langer bestaande en nieuw geworven menselijke en technische bronnen was de BVD in staat zich een bijna compleet beeld te vormen van de ontwikkelingen in het conflict tussen EVC en CPN. Dat conflict was in december 1957 verder geëscaleerd door de 'kwestie-Verreijt'.

De Brabantse partijbestuurder A. Verreijt had zich tegenover enkele partijgenoten denigrerend uitgelaten over het verzetsverleden van partijleider De Groot. Kern van deze uitlatingen was dat Brandenburg op zijn sterfbed het door hemzelf in omloop gebrachte verhaal over De Groots opstelling tijdens de bezetting had herroepen. Dat verhaal kwam er op neer dat Brandenburg met De Groot op diens onderduikadres een gesprek had gehad waarin was afgesproken dat De Groot zich tot het einde van de oorlog afzijdig van het partijverzet zou houden om zich 'te sparen voor later'. Volgens de versie-Verreijt evenwel zou De Groot elk gesprek met Brandenburg hebben geweigerd en zou Brandenburg in uiterste loyaliteit aan De Groot er bovenstaande draai aan hebben gegeven.

Het is mogelijk dat Verreijt deze toedracht van Brandsen had vernomen, die een en ander uit de mond van Brandenburg zelf had gehoord³⁶; misschien was Wagenaar zijn zegsman.³⁷ Hoe het zij, Verreijts uitspraken waren ook ter ore gekomen van

de Limburgse partijbestuurder van de CPN F. Dragstra, die zich had gehaast de partijleiding in te lichten, met het gevolg dat het partijbestuur in december 1957 besloot Verreijt te royeren. Brandsen, die zich als partijbestuurder daartegen had verzet – wellicht mede omdat hij de actie tegen Verreijt als ook tegen hemzelf gericht beschouwde – bezondigde zich nu aan een flagrante schending van het democratisch centralisme door zich bij dit besluit niet neer te leggen en ter plekke te bedanken als lid van het partijbestuur. Geugjes volgde hem daarbij. Op 10 december kwam *De Waarheid* met een verklaring van het partijbestuur waarin mededeling werd gedaan van het royement van Verreijt en van het uittreden van Brandsen en Geugjes.

De scheiding der geesten in het partijbestuur van de CPN begon zich nu af te tekenen. Aan de ene kant De Groot en zijn aanhang van jonge partijbestuurders die hun posities aan hem te danken hadden, zoals H. Hoekstra, M. Bakker en J.F. Wolff, aan de andere kant de oudere partijbestuurders die voor hun positie minder van De Groot afhankelijk waren, zoals de EVC-leiders Reuter (tevens Tweede-Kamerlid) en Brandsen (de laatste was bovendien in 1957 vice-voorzitter van het communistische Wereld Vakverbond geworden), en de Tweede-Kamerleden Gortzak en mevrouw Lips-Odinot. Daartussen een aarzelende middengroep met onder meer de soepele tacticus A.A. Verhey en de aarzelende G. Wagenaar. De laatste was – althans voorlopig – enigszins teruggekomen op zijn steun aan de EVC-leiding en was daarvoor beloond met het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie van de CPN. Het was daardoor een minderheid van de CPN-fractie (Gortzak, niet langer fractievoorzitter, Reuter en mevrouw Lips) die op de in zeer grievende en ouderwets-stalinistische toon gestelde verklaring van het partijbestuur reageerde met het ter beschikking stellen van zijn zetels in de CPN-fractie. Door bemiddelend optreden van Verhey en een tweede verklaring van het partijbestuur, op 7 januari 1958, waarin de grievende kwalificatie werd teruggenomen dat Brandsen en Geugjes geen enkele functie in de arbeidersbeweging meer zouden kunnen vervullen, trokken de drie Kamerleden hun ontslagaanvraag in.³⁸ Voorlopig leek de barst gelijmd, al had Gortzak weinig reden zijn feestrede van een jaar eerder over de 'schone Kerstdagen' te herhalen. Daarvoor was er in het tussenliggende jaar teveel gebeurd.

De Binnenlandse Veiligheidsdienst kon, dankzij zijn goede informatiepositie, de regering voortdurend op de hoogte houden van deze, in de Nederlandse verhoudingen toch wel spectaculaire, ontwikkelingen in en tussen de CPN en de EVC. In de eerste plaats de voor de dienst verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken, Struycken, maar ook minister-president Drees en minister van Sociale Zaken J.G. Suurhoff werden persoonlijk ingelicht. Met Suurhoff had Einthoven, waarschijnlijk dankzij het feit dat zij elkaar nog kenden uit de tijd van de Nederlandse Unie, een goede verstandhouding. In december 1957 had eerstgenoemde, zelf voormalig vakbondsbestuurder, Einthoven expliciet gevraagd, alert te zijn op alle symptomen van arbeidsonrust en hem daarvan onmiddellijk op de hoogte te brengen.³⁹ Suurhoff was sterk betrokken niet alleen bij de door de BVD gerapporteerde ontwikkelingen, maar ook bij de door de BVD uitgevoerde interventies in zowel de CPN als de EVC. Suurhoff huldigde het standpunt dat de EVC niet opgeheven moest worden maar tot elke prijs diende te blijven bestaan⁴⁰ om

de communistische arbeiders overzichtelijk bijeen te houden en daarmee infiltratie in het NVV zoveel mogelijk te voorkomen. Overigens was het tegengaan van communistische infiltratie een terrein waarop de BVD al jarenlang samenwerkte met de 'bona fide' vakbeweging. Vooral met het NVV, het meest voor de hand liggende object van communistische infiltratie, wisselde de BVD regelmatig gevens uit over communisten die zich als lid van een NVV-bond hadden aangemeld.⁴¹

Suurhoffs standpunt werd door de BVD-leiding opgevat als een aansporing om in de ingeslagen richting voort te gaan en de BVD-agenten in de EVC-bonden op te dragen hun invloed in die richting uit te oefenen. Anderzijds was het ook een aansporing om de invloed van de CPN op de EVC zoveel mogelijk te elimineren, juist omdat De Groot, ondanks betuigingen van het tegendeel, wel degelijk streefde naar opheffing van de EVC.⁴² Zonder dat de topleiding van de EVC zich dat bewust was, was de Binnenlandse Veiligheidsdienst om overigens geheel andere redenen op die manier een bondgenoot geworden in de strijd tegen de CPN-leiding.

De Groot ontdekt een complot

Het in januari 1958 moeizaam bereikte bestand in de CPN bleek niet meer dan een gevechtspauze. Niet alleen de Binnenlandse Veiligheidsdienst bereidde nieuwe stappen voor⁴³, ook in het kamp van De Groot werd hervatting van de vijandelijkheden voorbereid.

De 'kaderbrieven' hadden namelijk hun uitwerking niet gemist. Vooral in de tweede helft van 1957 waren zij, zo ervoer de BVD vooral via zijn technische operaties, onder partijgenoten in vertrouwde kring onderwerp van gesprek, in het algemeen in sterk afkeurende zin. Hierdoor moest een van de doelstellingen van het project Toekomst, het bevorderen van een oppositionele stroming in de CPN, als grotendeels mislukt worden beschouwd. Een andere doelstelling daarentegen, het bevorderen van het onderlinge wantrouwen in de partij, werd wel bereikt.⁴⁴ Als mogelijke auteurs van de anonieme brieven werden verschillende partijgenoten genoemd, zoals G. Harmsen en de tekstschrijver van Wagenaar, G. Geelhoed.⁴⁵ Mevrouw van Ommeren-Averink was ervan overtuigd dat laatstgenoemde de auteur wel moest zijn, gezien de stijl en argumentatie van de brieven. Toen zij dit sterke vermoeden vlak voor Kerstmis 1957 aan De Groot mededeelde reageerde deze onmiddellijk met de opmerking dat hij altijd al gereserveerd had gestaan tegenover Geelhoed, die immers in de oorlog met de Britse Intelligence Service had samengewerkt.⁴⁶ Bovenstaande uitspraak is wellicht exemplarisch voor de manier waarop de extreem wantrouwige De Groot overal spionnen en agenten van de reactie meende waar te nemen – overigens niet altijd ten onrechte. Dat gaf de BVD, die via zijn menselijke en technische bronnen in de loop van de tijd een betrekkelijk goed inzicht had gekregen in de persoonlijkheidsstructuur van De Groot, de gelegenheid met enig succes op dat wantrouwen in te spelen, zoals met de 'kaderbrieven'. Doordat mevrouw Van Ommeren, die, waarschijnlijk in opdracht van De Groot, een onderzoek naar de herkomst van de brieven had ingesteld⁴⁷, tot de bovenstaande conclusie was gekomen, was het voor de algemeen secretaris niet zo moeilijk meer het beeld te completeren. Als Geelhoed de auteur was van de brieven die Brandsen c.s. steunden,

dan had hij die brieven geschreven in opdracht van de Britse geheime dienst, waarmee dan vervolgens voor De Groot kwam vast te staan dat de oppositie-groep rond Brandsen daarmee dus ook te maken moest hebben. Het feit dat Geelhoed secretaris van Wagenaar was moest er natuurlijk wel toe leiden dat De Groots wantrouwen zich nu ook op Wagenaar richtte, temeer daar deze zich, zij het voor korte tijd, bij de oppositie leek te hebben aangesloten. Dat hij zich vervolgens weer van die oppositie had losgemaakt kon, aldus De Groot, "natuurlijk ook comedie zijn". De Groot kwam al redenerend tot de veronderstelling dat Brandsen "als een echte chanteur met methodes die veel overeenkomen met die van de BVD" mogelijk Wagenaar onder druk zette of had gezet.⁴⁸ Waarmee Wagenaar dan wel te chanteren zou zijn, vertelde De Groot er overigens niet bij. De Groots verdenking tegen Wagenaar werd nog versterkt, toen eind januari 1958 een partijlid De Groot kwam vertellen dat Brandsen, Reuter en Wagenaar plannen zouden hebben om De Groot als partijleider ten val te brengen. Dat Wagenaar in deze context werd opgevoerd vond De Groot toch weer "iets te mooi om waar te zijn". Hij hield er rekening mee dat de boodschapper door Brandsen met dit verhaal op pad was gestuurd om Wagenaar te compromitteren.⁴⁹

Samengevat moet De Groots beeld van de oppositie er, wanneer men afgaat op de berichten die de BVD daaromtrent bereikten, ongeveer als volgt hebben uitgezien. Brandsen werkt voor de Britse inlichtingendienst (of voor de BVD), en pleegt oppositie in opdracht van die dienst. Daarbij wordt hij gesteund door Geelhoed, die al jaren voor de Britse inlichtingendienst werkt en die in opdracht van diezelfde dienst de anonieme brieven in de CPN verspreidt. Bovendien is het waarschijnlijk dat Brandsen Wagenaar chanteert om hem tot aansluiting bij de oppositie te bewegen, hetgeen de aarzelende houding van deze laatste kan verklaren.

In deze redenering van De Groot had alleen het bestaan van de anonieme brieven een relatie met de werkelijkheid; de rest van de redenering had dat niet.

scheuring

De Groot was vastbesloten een eind te maken aan wat hij zag als de door geheime diensten geleide activiteiten van Brandsen en de zijnen. Op 17 januari 1958 begon hij in *De Waarheid* een serie artikelen, getiteld 'De Toestand', waarin hij het bestaan van een "rechtse fractie" in de CPN constateerde onder leiding van Brandsen en Reuter. Hoewel de aanvallen op de EVC-leiders/partijbestuurders in de op dat moment actuele ideologische terminologie waren gegoten – zij werden schuldig geacht aan zowel 'revisionisme' als aan 'sektarisme' – ging het in essentie niet om een ideologisch debat, maar om de vaste wil van De Groot de partij en de EVC te zuiveren van zijn critici die hij inmiddels als vijanden was gaan beschouwen.

De BVD wist met name door berichten uit technische bron, dat De Groot van plan was de oppositiegroep fors aan te pakken: er waren nu genoeg resoluties aangenomen en partijbestuurszittingen gehouden. Het moest, aldus De Groot, duidelijk zijn dat de CPN zich niet mengde in EVC-zaken, maar alleen optrad om te voorkomen dat de EVC een broeinest van anti-communisme zou worden onder leiding van "dat stelle-

tje rechtse agenten". En of Reuter nu hoog of laag sprong, en Gortzak zich bij hem aansloot, Rie Lips ook meedeed en Gerben Wagenaar er achter aan zou willen lopen – dit alles kon hem, De Groot, niets schelen.⁵⁰

De Groots artikelen in *De Waarheid* vormden de opmaat tot een resolutie van het partijbestuur van februari 1958, dat het "optreden van een rechtse fractie" onder leiding van de EVC-bestuurders B. Brandsen en F. Reuter veroordeelde. Het partijdagblad kwam op 8 februari met een 'Verklaring' waarin het partijbestuur van de CPN meedeelde dat het zich genoodzaakt had gezien tot krachtige maatregelen om "de partij tegen de groep Reuter-Brandsen te beschermen": Reuter was verwijderd uit het partijbestuur en hem was gevraagd zijn Tweede-Kamerzetel op te geven; Brandsen was geschorst als lid van de CPN in afwachting van het moment waarop hij door het partijbestuur ter verantwoording zou worden geroepen. Op de houding van Gortzak en mevrouw Lips-Odinot tenslotte had het partijbestuur kritiek zonder dat dit aanleiding gaf tot directe maatregelen. Zij hadden zich tijdens de zitting van het partijbestuur niet kunnen verenigen met de maatregelen tegen Brandsen en Reuter.⁵¹ Na op deze manier de oppositie in de CPN een flinke klap te hebben toegebracht, ging De Groot ertoe over de EVC die zich in meerderheid achter Brandsen en Reuter had opgesteld, aan te pakken. In *De Waarheid* riep De Groot de leden van de vakcentrale op, zich te ontdoen van de volgelingen van Brandsen en Reuter, terwijl tegelijkertijd partijgetrouwe EVC-leden geïnstrueerd werden in hun bonden de 'rechtse', dat wil zeggen pro-Brandsen, bestuurders aan te vallen en bovendien te eisen dat op korte termijn een congres orde op zaken zou stellen in de EVC.⁵²

Zo werd de EVC, wat overdreven voorgesteld, tegelijk slagveld en inzet van een heimelijke oorlog tussen aanhangers van De Groot en agenten van de BVD. Neervoort, die in De Groots plan de toeleg vermoedde om de EVC 'over te nemen' en vervolgens te liquideren, had zijn agenten, indachtig de wens van Suurhoff, instructie gegeven het organiseren van zo'n congres en van vergaderingen in het algemeen zoveel mogelijk te trainen. Neervoort hoopte dat door deze afmattingstactiek 'de partijjongens' hun elan zouden verliezen en in elk geval niet in hun opzet zouden slagen.⁵³ Neervoort won deze krachtmeting in die zin, dat er geen congres kwam. Hierdoor ongeduldig geworden, waarschijnlijk ook omdat hij de oppositie zowel in de CPN als in de EVC zo snel mogelijk uitgerangeerd wilde hebben met het oog op de komende verkiezingen, ging De Groot over tot een volgende escalerende stap: het splijten van de EVC door binnen de vakcentrale een uit partijgetrouwe communisten bestaande commissie op te richten. Dit ging de partijbestuurders en Tweede-Kamerleden Wagenaar en Gortzak te ver. Eind maart spraken zij zich openlijk uit tegen De Groots poging een 'tegen-EVC' op te richten, waarop in april 1958 het roeyement uit de CPN volgde van Brandsen, Reuter, Wagenaar en Gortzak. Het enige vrouwelijke Tweede-Kamerlid voor de CPN, mevrouw Lips, werd uit het partijbestuur verwijderd. Hiermee had de CPN-leiding, dat wil zeggen de meerderheid van het partijbestuur onder leiding van De Groot, de meerderheid van de communistische Tweede-Kamerfractie buiten de partij gezet.

Door binnen de EVC een partijgetrouwe oppositionele groep te formeren had De Groot de kiem gelegd voor een tweede communistische vakbeweging; door Gort-

zak, Wagenaar, Brandsen en Reuter te royeren verwijderde hij weliswaar de leidende 'revisionisten' uit de CPN, maar schiep hij ongewild tegelijkertijd de voorwaarden voor de vorming van een concurrerende communistische partij naast de CPN.

Beide ontwikkelingen waren en werden door de Binnenlandse Veiligheidsdienst met grote inzet van technische en menselijke bronnen gevolgd. De dienst lichte met grote regelmaat niet alleen de regering daarover in, maar ook de organisaties van werkgevers en werknemers, zowel schriftelijk (vanaf januari 1958 kregen de werknemersorganisaties de Maandoverzichten van de BVD toegezonden⁵⁴) als mondeling.⁵⁵ Dat de BVD de gesignaleerde ontwikkelingen niet alleen waarnam en registreerde, maar ook naar vermogen stimuleerde, wisten buiten de BVD alleen de voor de dienst verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken Struycken en diens collega van Sociale Zaken Suurhoff. Ook de Vaste Kamercommissie voor de BVD werd mondeling over de ontwikkelingen in de CPN en de EVC ingelicht.⁵⁶ De rol van de BVD daarin liet Einthoven in het laatste geval echter buiten beschouwing om niet het verwijt te krijgen dat de BVD 'aan politiek zou doen'.⁵⁷

de BVD gaat in de aanval

Ondanks het feit dat de BVD-leiding met het project Toekomst succes ten koste van het Nederlandse communisme geboekt meende te hebben, waren Einthoven en zijn naaste medewerkers van mening dat het Westen de 'psychologische oorlog' met het communisme aan het verliezen was. Deze pessimistische visie berustte naar alle waarschijnlijkheid op de perceptie dat de post-stalinistische Sovjet-Unie door de 'glimlachpolitiek' van Chroesjtsjov voor bredere lagen van de bevolking zijn afschrikwekkende karakter begon te verliezen. De Sovjet-Unie had bovendien in 1957 door de eerste 'spoetnik' in de ruimte te brengen haar technologische superioriteit getoond; het Amerikaanse weekblad *Time* had in januari 1958 Chroesjtsjov tot 'man of the year' uitgeroepen; het was de Sovjet-Unie die demonstratief de kernproeven had gestaakt en nu de rest van de wereld opriep, dit goede voorbeeld te volgen⁵⁸ – dit alles kon geen ander effect hebben dan dat velen zich zand in de ogen zouden laten strooien en daardoor een minder scherpe blik zouden hebben voor de ware aard van het communisme. Het was waarschijnlijk vooral deze analyse die Einthoven en zijn staf tot de overtuiging had gebracht, dat het de hoogste tijd was geworden om meer offensief te gaan opereren en de strijd tussen stalinisme en revisionisme zoals die in de CPN had gewoed en deels nog woedde, over te brengen naar andere communistische partijen, zo mogelijk die in Oost-Europa.⁵⁹

Al begin 1958, nog voordat Brandsen, Gortzak, Reuter en Wagenaar geroyeerd waren, had 'Hassan' Neervoort daartoe ambitieuze verdergaande plannen uitgewerkt. Aangemoedigd door wat vanuit het perspectief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst als een succes werd gezien, ontwikkelde Neervoort plannen om de gevolgde werkwijze ook internationaal toe te passen. Hij meende dat het mogelijk moest zijn de door Moskou gedomineerde monolitische structuur van het wereldcommunisme aan te tasten door bepaalde Sovjetleiders te beïnvloeden in de richting van het 'revisionisme'. Als dragers en uitvoerders van deze beïnvloeding dacht hij aan een of meer communistische partijen die

voor dit doel uiteraard eerst 'revisionistisch' moesten zijn of in die richting gemanipuleerd dienden te worden. Om vervolgens de gewenste geluiden te bestemder plaatse te kunnen doen horen zou het natuurlijk nodig zijn, dat op strategische posities in die partijen de veiligheids- en/of inlichtingendiensten van het Westen over 'assets' (de Engels-Amerikaanse term voor agenten) beschikten die bereid waren in die zin mee te werken.

Dat Eindhoven, die de successen van zijn dienst graag zo breed mogelijk uitdroeg⁶⁰, Neervoorts idee over het internationaliseren van de 'psychologische oorlogvoering' tot de zijne maakte, ligt dan ook voor de hand. En zoals Eindhoven in 1953 minister Beel achter zich had gekregen, zo wist hij in 1958 minister Struycken voor zijn plannen te winnen. Op de hem eigen overrompelende wijze had hij de minister verslag gedaan van het verloop van de conflicten tussen en in de EVC en de CPN. Daarop aansluitend had hij Struycken Neervoorts ideeën uiteengezet en hem toestemming gevraagd om aan die plannen uitvoering te geven. Hoewel Struycken van Einthovens verhalen 'had zitten genieten'⁶¹, moest hij kennelijk over diens verzoek nog even nadenken, maar tien weken na het geanimeerde gesprek dat medio april in Einthovens werkkamer aan de latere President Kennedylaan had plaatsgevonden, bleek Struycken inderdaad bereid de onderneming politieke dekking te verlenen.⁶² Als uitgangspunt voor zijn verdere activiteiten in het kader van de 'psychologische oorlogvoering' tegen het communisme nam Neervoort het gegeven dat de EVC inmiddels in twee vijandige kampen was verdeeld en dat er in de Tweede Kamer twee communistische fracties tegenover elkaar waren komen te staan. Dit was gebeurd nadat Gortzak luid en duidelijk had verklaard dat de geroyeerde leden van de CPN-fractie er niet over piekerden hun zetels ter beschikking te stellen.⁶³

De BVD slaagde er in voor dit plan, dat de codenaam Phoenix kreeg, in eerste instantie de Britse collega's te interesseren.⁶⁴ In mei 1958 voerde A. Kuipers, als hoofd van de Afdeling B de opvolger van Crabbendam, in Londen hierover besprekingen, die in zekere zin in het verlengde lagen van het seminar dat Neervoort cum suis in 1953 in Londen had bijgewoond. De ideeën van Neervoort over het bevorderen van het revisionisme bleken hier, ondanks een aanvankelijke aarzeling, toch wel enige weerklank te vinden. Kuipers kwam terug met de afspraak dat de Engelsen zouden proberen de Deense collega's bij de zaak te betrekken, terwijl van zijn kant Kuipers op zich had genomen de Belgische dienst te polsen.⁶⁵ Naar het zich even liet aanzien was er een begin gemaakt met een samenwerking tussen Europese inlichtingen- en veiligheidsdiensten, gericht op het actief bestrijden van het internationale communisme. Met de Belgische dienst kwam het echter nooit verder dan een oriënterend gesprek, terwijl de Engelse dienst voornamelijk een beleefd-afwachtende houding aannam.

De Amerikaanse inlichtingendienst CIA echter was niet alleen geïnteresseerd in het Phoenix-project, maar bleek ook bereid om met adviezen en vooral dollars dit project te steunen. Tussen de Binnenlandse Veiligheidsdienst en het CIA-'station' in Den Haag bestond al een zeer nauwe samenwerking, vooral op het terrein van het contra-inlichtingenwerk tegen de vestigingen (de 'residentura's') van de communistische inlichtingendiensten in Nederland.⁶⁶ Vergeleken met de dollarsteun die daar mee gemoeid was, was de Amerikaanse bijdrage aan operatie Phoenix (enkele tienduizenden gulden) overigens een kleinigheid.⁶⁷

de 'Brug'-groep

Voor de uitvoering van de BVD-plannen kwam Gortzaks rede in de Tweede Kamer op het juiste moment. Vooral twee elementen daarin waren in dat opzicht belangrijk. Gortzak kondigde aan dat de oppositionele Kamerleden hun zetels pas zouden opgeven na een democratische discussie over de verschillen van mening in de CPN. Zolang zo'n discussie niet had plaats gevonden, aldus Gortzak, zouden de oppositionelen samen met anderen, leden en niet-leden van de CPN, blijven streven naar een gezonde communistische partij.⁶⁸ Dat betekende, gelet op de houding van De Groot en de meerderheid van het partijbestuur, dat die meningsverschillen wel tot in lengte van jaren zouden voortduren en dat daarmee voor de afzienbare tijd naast de CPN een tweede communistische groepering zou blijven bestaan. Was dat gegeven op zichzelf al een gunstige factor voor de uitvoering van Neervoorts plannen, het feit dat Gortzak en zijn medestanders voor de aangekondigde discussie over de gezondmaking van het Nederlandse communisme gebruik wilden gaan maken van een eigen blad kwam wel bijzonder gelegen. Immers, nu de oppositionelen zich als organisatie manifesteerden, hoe weinig hecht ook, bood dat de BVD een mogelijkheid tot infiltratie en manipulatie. Geheime medewerkers van de dienst, in relatief groten getale gerecruteerd na de Hongaarse gebeurtenissen van 1956, zouden zich – voor zover dat nog niet gebeurd was – bij de 'revisionisten' kunnen aansluiten en hun invloed kunnen aanwenden ten faveure van door de BVD gewenste standpunten.

Deze manier van opereren was in de CPN onmogelijk geweest en bleef dat ook nog lange tijd. Een agent(e) van de BVD kon in deze rigide omgeving alleen maar carrière maken wanneer zij of hij blindelings de oordelen en vooroordelen van algemeen secretaris De Groot tot de hare of de zijne maakte. In de groep rond Gortzak en Wagenaar was er in elk geval meer ruimte voor het ventileren van eigen inzichten. Om dezelfde redenen zou het eigen blad van deze groepering Neervoort meer ruimte bieden om gericht via bijdragen van zijn agenten het revisionistische gedachtengoed verder te verbreiden. Dat blad verscheen medio mei onder de symbolisch bedoelde naam 'de Brug' met Gortzak als redacteur.⁶⁹

Nu de ideeën van de groep Gortzak/Wagenaar zo duidelijk parallel liepen – zij het om uiteenlopende redenen – met de bedoelingen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, besloot Neervoort deze groep zoveel mogelijk te steunen. En steun konden Gortzak en Wagenaar wel gebruiken. De aanhang die zij om zich heen hadden verzameld na hun openlijk partijkiezen voor Brandsen en Reuter was van uiteenlopende pluimage. In de eerste plaats de aanhang in de EVC als numeriek grootste maar ideologisch minst uitgesproken deel van de oppositie; daarnaast voormalige CPN-leden, onder wie ex-leden van het partijbestuur, die op eerdere tijdstippen al dan niet vrijwillig buiten de partij waren komen te staan; en tenslotte degenen die ongeveer tegelijk met Wagenaar en Gortzak afscheid hadden genomen van de CPN. In het algemeen zou men kunnen zeggen dat de Brug-groep, zoals de oppositie al snel genoemd werd, de steun en in elk geval de sympathie genoot van diegenen die na de Tweede Wereldoorlog door De Groot waren uitgerangeerd of die uit afkeer van De Groot buiten de CPN waren gebleven. Te

denken valt daarbij aan de voormalige 'Juli-oppositie', die zich in juli 1945 had verzet tegen De Groots plan de CPN op te heffen. Hoewel door interventie van de Franse Communistische Partij in deze kwestie De Groot bakzeil had moeten halen en de CPN ten slotte weer werd opgericht, had deze episode een blijvende verwijdering teweeg gebracht tussen De Groot en zijn toenmalige tegenstanders. Onder hen waren vooraanstaande communisten als Wim van Exter, eind 1944 oprichter van de CPN in het bevrijde zuiden, Daan Goulooze, de man die voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog deel had uitgemaakt van het verbindingsapparaat van de Komintern, en A.J. Koejemans, direct na de bevrijding hoofdredacteur van *De Waarheid*. Tot degenen die Wagenaar en Gortzak in de oppositie gevolgd waren behoorden bovendien voormalige partijbestuurders en parlementariërs als Geugjes en mevrouw Lips, partijfunctionarissen 'uit de provincie' als de Brabander Verreijt, maar ook oudgedienden als G.J.M. ('Vanter') van het Reve, en de marxistische literator Nico Rost. En dan waren er nog mensen die nooit tot de CPN waren toegetreden en dat ook niet van plan waren zolang in die partij De Groot de scepter zwaaide, maar die in het 'communisme met een menselijk gezicht' van Wagenaar en Gortzak wel wat zagen, zoals de dichter Ed. Hoornik.⁷⁰ Kortom, een heteroogeen gezelschap, dat als grootste gemene deler de afkeer van de persoon van De Groot had.

Waar het Neervoort nu in de eerste plaats om ging, was in deze verscheidenheid enige eenheid te brengen, vooral ten aanzien van de te volgen tactiek. Sommigen, in de eerste plaats de groep rond Goulooze, wilden vermijden de CPSU tegen zich in het harnas te jagen en waren om die reden tegen het oprichten van een met de CPN rivaliserende communistische partij; anderen daarentegen wilden daartoe juist wel overgaan om te voorkomen dat de oppositie-beweging zou gaan verlopen. In deze controverse koos de Binnenlandse Veiligheidsdienst de zijde van Goulooze. De dienst meende namelijk dat de oppositie, wilde zij in Moskou gehoor vinden, tot elke prijs diende te voorkomen dat zij daar gebrandmerkt zou worden als een anti-communistische organisatie. Slechts zolang de oppositie bij de communistische familie bleef behoren, zo redeneerden Neervoort en zijn collega's, was er enige kans dat via deze groep het doel van de operatie Phoenix, verbreiding van het revisionisme buiten de Nederlandse grenzen, verwezenlijkt kon worden.⁷¹

project-Phoenix

Doordat de BVD zich had verzekerd van de medewerking van een relatief groot aantal communisten⁷², ook vooraanstaande leden van de Brug-oppositie, kon de dienst die voorkeur voor het standpunt van Goulooze omzetten in daadwerkelijke steun. Er kwam vooralsnog geen nieuwe communistische partij. Althans, zolang 'Moskou' zich nog niet had uitgesproken. Dat gebeurde pas in het najaar, nadat De Groot in de zomer een bezoek van enkele weken aan de Sovjet-Unie had gebracht. Tijdens dat bezoek was hij er waarschijnlijk in geslaagd de Russische partijgenoten te overtuigen van het gevaarlijke revisionistische karakter van de Brug-groep.⁷³ Het oktober-nummer van het theoretische blad van het Centraal Comité van de CPSU, *Kommoenist*, maakte in elk geval met voldoening gewag van de verpletterende nederlaag die het revisionisme in verschillende landen waaronder Nederland was toegebracht. Duidelijk was dat de CPN onder lei-

ding van De Groot de steun genoot van de CPSU en dat de 'Bruggeklanten', zoals De Groot de oppositie smalend noemde, vanuit de Moskouse optiek op het verkeerde spoor zaten.

Nu gebleken was dat de tot dan toe door de oppositie gevolgde tactiek, namelijk geen nieuwe partij oprichten om de discussie met Moskou niet bij voorbaat af te breken, niet tot de gewenste resultaten had geleid, was de tijd gekomen om die tactiek te herzien. De hoop van de Brug-groep, dat de vooral door Goulooze aanbevolen tactiek op termijn en met steun van de CPSU zou leiden tot een CPN zonder De Groot, was de bodem ingeslagen, evenals de hoop dat in die gedestaliniseerde CPN weer plaats zou zijn voor al degenen die in de loop van de jaren door De Groot uit de partij waren verwijderd. Geen wonder dat diegenen in de Brug-groep die vanaf het begin voorstander waren geweest van de oprichting van een alternatieve communistische partij, zich nu met hernieuwde kracht roerden.

Ook bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst gaf men zich rekenschap van de gewijzigde omstandigheden. Verbreiding van het revisionisme bleef onveranderd bestaan als tactisch concept, maar het was duidelijk dat de weg daarheen aanpassing behoeft. Neervoort realiseerde zich dat een oppositiegroep zonder een organisatorische basis geen lang leven beschoren zou zijn, en dat zou vanuit het BVD-perspectief zonde zijn van de inmiddels in deze groep gedane investeringen, zoals het laten 'overlopen' van enkele agenten in de CPN naar de Brug-groep, ten koste van de informatie-positie in de CPN, en het via agenten injecteren van financiële bijdragen – overigens voor het grootste deel afkomstig uit Amerikaanse bron⁷⁴ – in zowel de EVC als in de Brug-groep.⁷⁵ De aan de gewijzigde omstandigheden aangepaste plannen van de BVD met de oppositie gingen er nu van uit, dat op niet al te lange termijn er een nieuwe partij opgericht zou moeten worden, met een naam die zo veel mogelijk die van de CPN zou moeten benaderen om aan te geven dat hier wel degelijk sprake was van een communistische partij. Zelfs zou het te overwegen zijn, aldus een aantekening (waarschijnlijk van Neervoort) in de marge van een aan dit probleem gewijde interne BVD-nota, de nieuwe partij doodleuk CPN te noemen, al was het maar om daarmee De Groot tot actie te dwingen, bijvoorbeeld in de vorm van een klacht bij Justitie.

Maar de nieuwe partij zou meer moeten zijn dan alleen een anti-De Grootclubje; zij zou er ernstig naar moeten streven om bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1960 tenminste één zetel te behalen. Niet alleen zou dat een samenbindend element zijn voor de anti-stalinistische communisten in Nederland, maar het zou bovendien – en dat was het voornaamste BVD-belang – een uitvalsbasis bieden om internationale contacten te leggen ten behoeve van de operatie Phoenix: het bevorderen van het internationale revisionisme. Via intensivering van de contacten met de eveneens van revisionisme beschuldigde Deense partijleider Axel Larsen zou het wellicht mogelijk zijn, aldus de optimistische BVD-nota, te komen tot een revisionistisch platform in Noord-West-Europa. Daarnaast zou de nieuwe partij moeten streven naar goede betrekkingen met de communistische partij van Joegoslavië, ook al omdat deze partij wellicht bereid zou zijn financieel bij te dragen aan de instandhouding van een bondgenoot tegen de orthodoxe en rigide CPSU.⁷⁶

De uitvoering van de aangepaste operationele plannen werd al in december ter hand genomen. Agenten van de BVD kregen nu de instructie hun steun aan het standpunt van Goulooze op te geven en zich niet langer tegen de vorming van een nieuwe partij te verzetten.⁷⁷ De inspanningen van de BVD waren er nu op gericht de oppositie, ook financieel, in staat te stellen in elk geval tot aan de verkiezingen een zekere homogeniteit te bewaren.

vervroegde verkiezingen

De voor 1960 voorziene verkiezingen moesten vervroegd worden in verband met de kabinetscrisis die in december 1958 een einde maakte aan het laatste kabinet-Drees.⁷⁸ De verkiezingen zouden nu al in maart 1959 plaats vinden. Dat betekende dat alle verder strekkende plannen, zoals de oprichting van een nieuwe partij, voor het moment in de ijskast werden gezet. Alle aandacht van zowel de Brug-groep als de BVD (al bleef de dienst in de CPN de noodzakelijk geachte informatie-positie continueren) werd nu gericht op de voorbereiding van de aanstaande verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Een weinig verheffend maar belangrijk element in de nu van de grond komende verkiezingsstrijd was de wederzijdse karaktermoord die door beide communistische groeperingen werd bedreven. Inzet was het verzetsverleden van met name Wagenaar en De Groot. Dieptepunt in het geheel was een rapport dat het dagelijks bestuur van de CPN aanbood aan het 19de partijcongres, dat tijdens de Kerstdagen van 1958 bijeenkwam.⁷⁹ Dit geschrift van de hand van M. Bakker⁸⁰, in de wandeling het 'rode boekje' genoemd, kwam tot de conclusie dat alle op dat moment tot de oppositie behorende communisten hetzij voor de oorlog al verraders geweest waren, hetzij tijdens de Tweede Wereldoorlog onder valse voorwendsels de communistische beweging waren binnengedrongen. Wie in 1958 tegenstanders van het communisme en werktuigen van het imperialisme waren, concludeerde Bakker, waren dat altijd al geweest.⁸¹

Bakkers naar alle waarschijnlijkheid door De Groot geïnspireerde 'agententheorie' is in de loop van de tijd van verschillende kanten aangevallen en geridiculiseerd, onder meer door Harmsen⁸² en door het voornaamste doelwit van het 'rode boekje', Wagenaar.⁸³ Het is uiteindelijk, na jaren, in 1982 door de CPN ingetrokken.⁸⁴

De ironie wil dat Bakker en De Groot niet helemaal ongelijk hadden, zij het om de andere redenen dan zij vermoedden of meenden te weten. Inderdaad was het zo, zoals in het voorgaande uiteengezet, dat zich in de Brug-groep, maar in nog veel sterkere mate in de CPN⁸⁵, geheime medewerkers – in Bakkers terminologie 'werktuigen van de reactie' – van de Binnenlandse Veiligheidsdienst bevonden. Maar, anders dan de volgens Harmsen paranoïde trekken vertonende De Groot meende te weten, waren zij er niet al vanaf de bezettingstijd of zelfs vanaf de jaren dertig in opdracht van 'de reactie' op uit De Groot ten val te brengen. Het waren integendeel de persoon en het optreden van De Groot zelf die sommigen ertoe gebracht hadden enigerlei vorm van samenwerking met de BVD aan te gaan. De Groots keiharde opstelling tegen elke vorm van destalinisatie en de opstelling van de CPN-leiding tegenover de gebeurtenissen in Hongarije in 1956, hadden bovendien in dit opzicht katalyserend gewerkt.

Begin januari 1959, toen publikatie van het 'rode boekje' voldoende duidelijk had gemaakt dat verzoening tussen de stalinisten en de revisionisten er niet meer in zat, besloot een grote meerderheid van een speciaal hiervoor bijeengeroepen conferentie van de Brug met een eigen lijst aan de verkiezingen deel te nemen. Met de eventuele oprichting van een eigen partij besloot men te wachten tot na de verkiezingen. In afwachting daarvan, en met het oog op die verkiezingen, werd er wel alvast een soort organisatie opgericht, het 'Strijdfonds voor Vrede en Socialisme', dat leden, een lidmaatschapsbijdrage en een ledenregistratie kende.⁸⁶

Omdat een Kamerzetel voor de Brug-groep het bestaan van twee concurrerende communistische partijen zou kunnen bestendigen, deed de BVD wat hij kon om van de verkiezingen een succes te maken. Agenten van de dienst deden ijverig mee om voldoende handtekeningen op de kieslijsten van de Brug-groep binnen te halen en om de verkiezingskas te helpen spekken – dit laatste soms met geld dat zogenaamd was toegestopt door heimelijke sympathisanten, wat op zichzelf niet onjuist was omdat dit geld uit de geheime kas van de BVD afkomstig was.⁸⁷

Ondanks deze inspanningen kwam de Brug-groep voor een Kamerzetel echter enkele duizenden stemmen tekort. Anderzijds had de CPN een zware nederlaag geleden en keerde zij met slechts drie van de oorspronkelijk zeven zetels in de Tweede Kamer terug. Vergeleken met de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen in 1956 was de electorale aanhang van de CPN praktisch gehalveerd en was naar het leek de weggelopen helft van de CPN-kiezers terechtgekomen bij de Brug-groep, maar vooral bij de Pacifisch Socialistische Partij die eveneens voor de eerste keer aan de landelijke verkiezingen meedeed.⁸⁸ De uitslag in het communistische bolwerk Amsterdam suggereerde, dat daar de gedeserteerde CPN-kiezers naar de Brug-groep waren overgelopen; de lijst-Wagenaar sleepte daar althans bijna vijftien duizend stemmen in de wacht, ongeveer het verlies van de CPN ten opzichte van de raadsverkiezingen in 1958.⁸⁹

Zoals meestal bij verkiezingsuitslagen, rekenden de belanghebbende partijen naar zich toe. De CPN zag in de uitslag een geweldige overwinning voor het communisme⁹⁰; de Brug-groep wees op de vernietigende slag die aan de CPN was toegebracht en die een aansporing inhield om op de ingeslagen weg voort te gaan.⁹¹ Ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst was niet ontevreden: "de activiteiten van onze dienst in de afgelopen jaren en het bestendigen van de begin 1958 ontstane scheuring in de Partij en Vakbeweging, hebben zonder twijfel in aanzienlijke mate bijgedragen aan het echech van de C.P.N. bij de jongste verkiezingen", en evenals de Brug-groep beschouwde de dienst de behaalde resultaten als een aansporing om door te gaan, "niet alleen met het oogmerk afbreuk te doen aan de C.P.N., maar nu vooral ter bereiking van verder liggende doelen, o.m. de oprichting van een internationaal revisionistisch orgaan".⁹² Daartoe, en in zoverre was Neervoort het eens met de meerderheid van de Brug-aanhang, moest er om te beginnen een nieuwe partij worden opgericht. Het proces in die richting, in december 1958 al in gang gezet, maar onderbroken door de vervroegde verkiezingen, kreeg nieuwe impulsen.

de Socialistische Werkers Partij

Neervoorts eerste zorg was nu de vaart erin te houden en de spoedige oprichting van een nieuwe partij te bevorderen. Daarvoor bleek tijdens vergaderingen van de Brug-groepen in het algemeen wel voldoende enthousiasme te bestaan. Waar dat niet het geval was konden door de BVD geïnstrueerde kameraden de stemming soms doen omslaan. Deze door de BVD georkestreerde activiteiten, ook gericht op de leden van de EVC, betekende een steun in de rug van diegenen in de Brug-groep die al veel langer voorstanders waren van een dergelijke stap. Bovendien kon Neervoort er via zijn operationele kanalen toe bijdragen de financiële zorgen van de groep enigszins te verlichten⁹³, hetgeen er ook al weer toe bijdroeg de aarzelaars over de streep te trekken. Zelfs een aanvankelijk principieel tegenstander als de Rotterdamse econoom J. Hoogcarspel, ooit Kamerlid voor de CPN, voegde zich tenslotte bij de voorstanders van een nieuwe partij.⁹⁴

Nu mede dank zij de bemoeienissen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst de nieuwe partij steeds concretere vormen begon aan te nemen, was Neervoort gedwongen zich ook met de politieke inhoud en doelstellingen daarvan bezig te houden. Het 'gevaar' begon zich namelijk af te tekenen, dat de nieuwe partij zich zou ontwikkelen tot een niet-dogmatische linkse partij, waarop de betiteling communistisch niet meer van toepassing zou zijn. En dat was niet de bedoeling van de wel zeer ambitieuze operatie Phoenix, die immers was opgezet om het revisionistisch denken te verbreiden onder de West- en zo mogelijk ook onder Oosteuropese communistische partijen. Deze opzet bracht de noodzaak met zich mee, dat de nieuw op te richten partij als communistische partij serieus genomen zou worden.⁹⁵

Dank zij de overredingskracht van enkele ideologisch geschoolde agenten van de BVD en – onafhankelijk daarvan – de steun van de Joegoslavische ambassadeur in Nederland die dezelfde mening was toegedaan⁹⁶, kon het reformisme in de Brug-groep teruggedrongen worden. De partij die uiteindelijk onder de naam Socialistische Werkers Partij op 12 juli 1959 werd opgericht in de Koningszaal van Artis⁹⁷, stelde zich stevig op de grondslag van het 'wetenschappelijke socialisme zoals dat door Marx en Engels is gefundeerd en door Lenin verder is ontwikkeld'. Alleen al het feit dat er nu naast de CPN een concurrerende communistische partij was ontstaan, beschouwde de BVD als een gevoelige slag voor het prestige van de CPN. Niet ontevreden met zichzelf vroegen Neervoort en de zijnen zich af, of er zonder steun van de dienst ooit een SWP van de grond zou zijn gekomen, overigens daaraan direct toevoegend dat het antwoord hierop wel nooit gegeven zou worden.⁹⁸

Wat daarvan zij, in elk geval was het wel zo dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst een stevige greep op de SWP had. In het voorlopig partijbestuur en in de lagere organen van de partij had de dienst agenten weten te plaatsen, waardoor hij in staat was onder meer acties ter verbetering van de deplorabele financiële situatie van de SWP onopgemerkt en soepel uit te voeren.⁹⁹ Die greep werd nog eens versterkt op het eerste officiële congres van de SWP in januari 1960, zozeer zelfs dat de vraag opkomt of hier nog wel gesproken kan worden van een onafhankelijke politieke partij. Door een ruime pre-

sentie in de relevante onderdelen van de partij-organisatie was de BVD in staat, het beleid van de SWP te sturen in de door de dienst gewenste richting. Zolang de SWP nog niet was opgericht had de BVD op de loop van de gebeurtenissen in de heterogene Brug-groep invloed weten uit te oefenen door op het juiste moment agenten het 'goede' standpunt te laten ondersteunen. Zo had de dienst, door zijn agenten conform het advies van Goulooze te instrueren, ertoe bijgedragen om de vorming van een nieuwe partij te voorkomen, zolang dat gewenst voorkwam. In de SWP echter lagen de verhoudingen wezenlijk anders. Niet alleen bestond het partijbestuur voor een deel uit geheime medewerkers van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, bovendien – en dat (meer nog dan alleen het aantal agenten) maakte de SWP in zekere zin tot een 'BVD-partij' – waren het vaak door de dienst geïnstrueerde kaderleden die een grote activiteit ontplooiden. Zij speelden een rol bij de ledenwerving en, zoals gezegd, bij het spekken van de propagandakas.¹⁰⁰

Ook de nevenorganisatie van de SWP, de 'oude' EVC, werd voornamelijk op de been gehouden door de morele en financiële steun van derden, in dit geval door de Joegoslavische ambassade, maar ook door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De Joegoslaven bevonden zich in de internationale communistische gemeenschap in een geïsoleerde positie en meenden wellicht in de SWP een steunpunt te vinden, temeer daar hun relatie met de Moskou-trouwe CPN erg slecht was. Vooral over dit laatste aspect liet ambassadeur B. Draskovic geen twijfel bestaan. In een gesprek met Gortzak en Brandsen stak hij bovendien, zo vernam de BVD, zijn mening over De Groot niet onder stoelen of banken. Hij schilderde hen hoe hij op een receptie van de Chinese ambassadeur met De Groot in een twistgesprek gewikkeld was geraakt over het zogenaamde titoïsme. Naar Draskovic vertelde had De Groot blijk gegeven van grote onwetendheid over het Joegoslavische standpunt en had hij luid verkondigd dat een compromis tussen maarschalk Tito en de internationale communistische gemeenschap uitgesloten was. Om bijzonderheden gevraagd, was De Groot een antwoord schuldig gebleven. Het incident had bij Draskovic een gevoel van minachting voor de CPN-leider achtergelaten, een gevoel dat zijn gesprekspartners zonder twijfel volkomen deelden.¹⁰¹ Niet alleen stak de Joegoslavische ambassadeur op deze manier de oppositie tegen De Groot een hart onder de riem, ook verleende hij concrete steun door de EVC financieel te hulp te komen.¹⁰²

Ook de BVD verleende zowel morele als geldelijke steun, niet alleen aan de SWP maar ook aan de EVC. De dienst had daarvoor verschillende redenen. Een van de CPN onafhankelijke EVC was in beginsel recruiteringsterrein voor de SWP, en de internationale contacten – voor zover nog intact nadat de EVC het lidmaatschap van het Wereld Vakverbond had opgezegd – konden wellicht ook de SWP ten goede komen. Een voortgezet bestaan van de 'oude' EVC betekende bovendien een voortgezette concurrentie met de door de CPN gedomineerde 'EVC-58'. En tenslotte was er de afspraak met Suurhoff, dat de dienst een communistische vakbeweging zoveel mogelijk in stand zou houden om de instroom van communisten in het NVV tegen te gaan. Kortom, reden genoeg voor de BVD om evenals de Joegoslavische ambassade de EVC te steunen.

Die steun bereikte de EVC langs voor de leden niet altijd naspeurbare wegen. Zo was een fors bedrag waarmee in april 1959 de EVC-kas werd versterkt namens een Poolse vakbond, uiteindelijk – overigens voor de Nederlandse EVC-bestuurders niet ach-

terhaalbaar – afkomstig uit de geheime kas van de BVD, en kon een hypotheek op een EVC-gebouw door bemiddeling via-via van de BVD hoger uitvallen dan normaal verantwoord zou zijn geweest.¹⁰³ Ook zorgde de BVD er zonedig voor, dat het moreel van de EVC-top werd opgevijseld. Toen het er in de loop van 1959 op leek dat Reuter en Brandsen in een pessimistische bui de EVC wilden liquideren, was het in opdracht van de BVD dat kameraden uit de rijen van de EVC hen daarvan wisten te weerhouden.¹⁰⁴

De bedoeling van de BVD met deze veel tijd en geld vergende activiteiten was in essentie onveranderd gebleven: het bevorderen van het 'revisionisme'. Hiermee bedoelde Neervoort het stimuleren van een discussie in de West- en Oosteuropese communistische partijen over de eigen doelen en middelen. Zijn hoop daarbij was niet dat er hierdoor een beter soort communisme zou ontstaan, maar dat integendeel de onderlinge tegenstellingen erdoor aangewakkerd zouden worden, wat tenslotte in het meest gunstige geval zou leiden tot ernstige verzwakking van het internationale communisme. Het middel bij uitstek om dat doel te bereiken was naar zijn mening het in stand houden van een serieus te nemen communistische partij, in casu de Socialistische Werkers Partij, die vervolgens wegen en middelen zou moeten vinden om haar inzichten bekendheid te geven. Het optimale resultaat zou bereikt worden wanneer deze inzichten weerklank zouden vinden in andere communistische partijen, ongeveer zoals de in de 'Toekomst'-brieven verwoorde ideeën hier en daar in de CPN weerklank hadden gevonden en de onderlinge tegenstellingen hadden verscherpt. Toen dan ook in januari 1959 bij de BVD bekend werd dat de leiding van de Brug-groep had besloten een theoretisch orgaan uit te geven, stelden Neervoort en zijn mensen zich onmiddellijk de vraag, hoe de dienst daarvan gebruik zou kunnen maken.¹⁰⁵

het Internationaal Contact Bulletin

In eerste instantie was het de voornaamste zorg van de BVD geweest dat de Brug-groep bijeen bleef en aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam. Vervolgens was alle aandacht gericht geweest op de oprichting van een nieuwe communistische partij. Toen die er eenmaal was en zich als SWP, zij het met moeite en met steun van de BVD, bleek te kunnen handhaven, was het moment aangebroken om het aangekondigde theoretisch orgaan ook inderdaad te doen verschijnen.

Bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst bestond een uitgesproken mening over wat de inhoud van het beoogde blad zou moeten zijn. Het zou de 'linkse afwijkingen', waarmee (neo-)stalinistische meningen en praktijken bedoeld werden, aan de kaak moeten stellen en gelegenheid moeten bieden voor een internationale discussie daarover.¹⁰⁶ Ontdaan van dit ideologisch jargon kwam het er op neer dat het uit te geven blad het ontstaan van dissidente groepen binnen de communistische partijen zou moeten stimuleren.

De BVD nam op zijn eigen manier deel aan de voorbereidingen voor de uitgave van het blad, dat de voorlopige naam *Internationaal Contact Bulletin* kreeg. De hulp van bevriende buitenlandse diensten maakte het mogelijk aan adressen te komen van misschien in toezending van het *ICB* geïnteresseerde communisten, binnen en buiten communistische partijen als bijvoorbeeld de Franse PCF en de Italiaanse PCI. Deze adres-

sen werden geleidelijk aan de SWP-leiding toegespeeld en zo in de *ICB*-administratie ingebracht.¹⁰⁷ Verder zorgde de dienst er via zijn agenten, waarvan er eind 1959 in de SWP enkele tientallen werkzaam waren¹⁰⁸, voor dat de partij over voldoende geld beschikte om met enige moeite een blad zoals bedoeld uit te geven. Het grootste probleem was echter ervoor te zorgen dat het *Internationaal Contact Bulletin* de gewenste ideologische koers zou varen.

Tussen de SWP-leiding en de *ICB*-redactie, en tussen de *ICB*-redacteuren onderling was er aanvankelijk een redelijke mate van overeenstemming geweest over de te volgen koers van het blad. Het uitgangspunt was wat door de redactie de 'smalle basis' werd genoemd en waarmee bedoeld werd dat het *ICB* zich plaatste op de grondslag van het marxisme-leninisme en dat het zich als communistisch orgaan richtte tot communisten binnen en buiten de officiële partijen. Dit uitgangspunt beantwoordde in grote trekken aan de wensen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst op dit punt, zoals het ook in aanzienlijke mate een weerspiegeling was van de gezichtspunten die door de Joegoslavische ambassadeur in Nederland werden vertolkt. Ook deze laatste spande zich in het op te richten *ICB* een goede start te bezorgen; ook hij voorzag de administratie van adressen van potentiële lezers.¹⁰⁹

Aan deze consensus dreigde een eind te komen toen in de loop van 1960 coördinerend redacteur Gerard ('Vanter') van het Reve om gezondheidsredenen zijn werkzaamheden voor het nog steeds niet verschenen *ICB* moest staken en de SWP-leiding W. Gortzak, zoon van H. Gortzak, in diens plaats aantrok. Gortzak junior was niet zo geobsedeerd door de ideologische nierenproeverij als de merendeels oudere communisten in de leiding van de SWP en in de redactie van het *ICB*. Hij stelde voor de 'smalle basis' te verlaten en de grondslag van het *Internationaal Contact Bulletin* te verbreden door ook met linkse socialist en pacifisten in gesprek te komen. Weliswaar werd hij in deze opvatting gesteund door de inmiddels tot de redactie toegetreden mevrouw P. Eldering en P. Smulders, maar deze 'brede-basis'-benadering kon geen genade vinden in de ogen van de oudere communisten in de SWP-leiding, terwijl ook de BVD, zoals hierboven uiteengezet, om geheel andere redenen tegen deze koers bezwaren had. Neervoort en zijn medewerkers waren van mening dat het *ICB* zich zou moeten richten op communisten, en niet op degenen die dat niet meer waren. Het doel van het blad was immers communisten te beïnvloeden en op die manier de posities te ondergraven van de geestverwanten van De Groot in andere communistische partijen. Vandaar dat Neervoort enkele agenten op Wagenaar liet inpraten om hem te wijzen op de huns inziens verkeerde ideologische oriëntatie die het *ICB* dreigde te krijgen.¹¹⁰ Wagenaar, die zitting had in de redactie van het *ICB* maar zich daar vaker niet dan wel liet zien, zag – hetzij uit eigen overtuiging, hetzij door deze interventie overtuigd – de noodzaak in van een koerscorrectie, beter gezegd van terugkeer naar de oorspronkelijk afgesproken 'smalle basis'. In een redactievergadering eind januari 1961 – er was nog steeds geen *ICB* verschenen – gooide hij zijn prestige als een van de belangrijkste SWP-leiders in de strijd ten gunste van de 'smalle basis'. Hij betoogde dat het *ICB* ernst zou moeten maken met de communistische beginselen en dat het uitgangspunt daarbij zou moeten zijn de constatering, dat nog steeds de principes van het zoste congres van de CPSU in West-Europa niet

voldoende doorwerkten. Daaraan te werken, en te bevorderen dat die beginselen uitgedragen zouden worden en in de praktijk zouden worden gebracht, zou, aldus Wagenaar, de opdracht van het *ICB* moeten zijn.¹¹¹

Zelfs Gortzak junior leek – zij het met moeite – overtuigd door Wagenaars betoog, en in mei 1961 verscheen dan eindelijk nummer 1 van het *Internationaal Contact Bulletin*. Het werd gedrukt in een oplage van in totaal 4000 exemplaren, 1500 in het Engels, evenveel in het Duits en 1000 exemplaren in het Frans.¹¹²

De inhoud van dit eerste nummer, evenals dat van het in september 1961 verschenen tweede nummer, bleek echter naar de smaak van de 'smalle-basis'-aanhangers toch teveel de 'brede-basis-koers' koers te varen. Het gevolg was een intern meningsverschil in de *ICB*-redactie, dat er mede toe leidde dat Gortzak in het voorjaar van 1962 zijn medewerking aan het blad beëindigde.¹¹³

Na diens vertrek verscheen er in september 1962 nog eenmaal een nummer van het *Internationaal Contact Bulletin*, nu geheel op de zo fel verdedigde 'smalle basis', die vooral tot uiting kwam in bijdragen over het recent gehouden 22e congres van de CPSU en over de waarde en betekenis van voortgaande destalinisatie.¹¹⁴ Het resultaat was niet bemoedigend: de in totaal 3000 exemplaren, duizend in elk van de drie moderne talen, verzonden aan veronderstelde medestanders in Europa en aan de ambassades van de Oosteuropese landen in Den Haag¹¹⁵, leverden bij elkaar niet meer dan één reactie op. De conclusie kon geen andere zijn dan dat de toeleg, het beïnvloeden van ontevreden communisten in het buitenland, was mislukt. Het derde nummer van het *ICB* was tevens het laatste.

Ook de leiding van de BVD zag in dat de al te ambitieuze plannen om via de SWP en het *ICB* de koers van het internationale communisme te beïnvloeden op niets waren uitgelopen. Het vertrek van Einthoven als hoofd van de dienst droeg er bovendien ook toe bij, dat eind 1962 een eind werd gemaakt aan de heimelijke financiering van het *Internationaal Contact Bulletin*¹¹⁶, het internationale aspect van het project Phoenix.

terug naar de Brug, terug naar 'af'

De binnenlandse component van dit project, de Socialistische Werkers Partij, verging het op termijn niet veel beter. In 1962 nam de SWP niet deel aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten in verband met financiële en organisatorische problemen; mogelijk mede daardoor werden de verkiezingen voor de gemeenteraden in mei van hetzelfde jaar voor de SWP een diepe teleurstelling. In Amsterdam, de enige gemeente waar de partij aan de verkiezingen meedeed met H. Gortzak als lijsttrekker, haalde de SWP nog geen 4000 stemmen en dus geen zetel. Vergeleken met de Tweede-Kamerverkiezingen van 1959, toen de Brug-groep in Amsterdam 15000 stemmen had weten te bemachtigen, een desastreuze achteruitgang. De SWP-leiding was eerlijk genoeg om in het partijblad *De Brug* te erkennen dat de in Amsterdam behaalde stemmen een te smalle basis vormden voor een partijpolitiek in de traditionele zin van het woord.¹¹⁷

Deze mismoedige stemming in het SWP-kamp was de leiding van de CPN uiteraard niet ontgaan. Nadat De Groot eind juni was teruggekeerd van een verblijf in de

Sovjet Unie, riep *De Waarheid* begin juli de SWP-aanhang op om terug te keren in de CPN. Deze voor De Groot – nog altijd de onbetwiste leider van de partij – onkarakteristieke grootmoedigheid was, zo veronderstelde de BVD, wellicht het resultaat van al dan niet zachte Russische aandrang in die richting. Hoe het zij, de SWP voelde er niets voor en bedankte voor de eer. Het voornaamste argument daarbij was dat er geen garanties waren dat in de CPN de stalinistische methoden tot het verleden waren gaan behoren.¹¹⁸

De activiteiten van de wel zeer geslonken aanhang van de SWP beperkten zich tenslotte tot het instandhouden en uitgeven van *De Brug*, het blad waarmee de oppositie in 1958 voor het eerst van zich had doen horen. Het doel dat het SWP-orgaan zich nog stelde riep herinneringen op aan de 'Toekomst'-brieven die in 1957 onder het CPN-kader waren verspreid: het op gang brengen van een discussie in de CPN; bevorderen dat in die partij het stalinisme verdwijnt.¹¹⁹ In de loop van 1963 en nog in maart 1964 bracht *De Brug* 'Socialistische Brieven', waarin de leden van de CPN werden opgeroepen tot 'innerlijke vernieuwing' van hun partij en waarin werd aangedrongen op verdergaande destalinisatie en op vrije discussie in de eigen gelederen. Veel indruk zullen de brieven op de ten opzichte van de SWP in een overwinningstemming verkerende CPN-leiding niet gemaakt hebben. G. Harmsen tenminste, die nog korte tijd een rol had gespeeld in de redactie van het *Internationaal Contact Bulletin*, had in de herfst van 1964 de hoop op gezondmaking van de CPN via de SWP en *De Brug* opgegeven en werd lid van de PSP¹²⁰, een stap waartoe de SWP-leiding op het opheffingscongres in december 1965 eveneens adviseerde. De 'oude' Eenheids Vakcentrale was inmiddels in augustus 1964 opgeheven¹²¹, zelfs zonder opheffingscongres. Operatie Phoenix was aan haar eind gekomen, 'not with a bang, but with a whimper'.

effecten

Het is uiteraard moeilijk precies aan te geven wat de effecten zijn geweest van de 'psychologische oorlog' die de Binnenlandse Veiligheidsdienst aan het einde van de jaren vijftig voerde tegen de Communistische Partij van Nederland, en, daarna en daarnaast, tegen het internationale door Moskou gedomineerde communisme.

In vergelijking met het effect van het BVD-optreden tegen het communisme in Nederland, is het succes van het internationale aspect van het project-Phoenix nihil geweest. De communistische partijen in de omringende Westeuropese landen hadden weliswaar vergelijkbare destalinisatie-problemen, maar het Nederlandse voorbeeld dat hen werd voorgehouden, sprak kennelijk niet aan; daarvoor was het aanzien en de invloed van communisten als Gortzak, Wagenaar, Reuter en Brandsen buiten Nederland waarschijnlijk ook te gering. Bovendien ontbrak het de BVD op het internationale terrein aan wat hij in de binnenlandse situatie wel had: een goede informatiepositie en een reëel draagvlak voor de door de dienst gewenste standpunten en activiteiten. Bundeling van anti-stalinistische personen of groeperingen op Europees niveau zat er kennelijk nog niet in. Dat kwam pas aan de orde toen, met de prestigieuze Italiaanse communistische partij als voorhoede, het 'Euro-communisme' zijn intrede deed.

Waarschijnlijk was, ook zonder de interventies van de BVD, de CPN uiteindelijk

wel tot een onbeduidende partij ineengeschrompeld. Anderzijds is het aannemelijk dat het project Toekomst en de eerste fase van het project-Phoenix dat proces hebben versneld. De scheuring van 1958 leidde door het verdwijnen van de anti-stalinistische krachten uit de partij tot het verharden van het stalinisme binnen de CPN. En het stalinisme, belichaamd in De Groot en diens naaste omgeving, was in de ogen van de BVD de beste garantie dat de omvang en de invloed van de partij gestaag bleven afnemen. De dienst probeerde er dan ook toe bij te dragen om De Groot zolang mogelijk in zijn positie te handhaven, door op momenten dat er kritiek op hem werd uitgeoefend hem door agenten te hulp te laten komen en onmisbaar te laten verklaren. Tegelijkertijd was De Groot het ideale doelwit waarop allerhande oppositionele kritiek zich kon blijven richten. Een effectiever bondgenoot dan De Groot bij het terugdringen van de invloed van de CPN kon, zo meende Neervoort, de BVD zich dan ook niet wensen.¹²² De door de dienst naar vermogen bevorderde oppositie tegen De Groot in 1958 had de CPN in elk geval een gevoelig verlies aan leden, abonnees op *De Waarheid* en aan politieke invloed op de bedrijven opgeleverd.¹²³ Dat alleen al beschouwde de BVD-leiding als winst.

Bovendien had de dienst door het relatief grote aantal recruterings van 'draai'-agenten en de eerste successen van 'opbouw'-agenten in de tweede helft van de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig, het niveau van zijn kennis omtrent de communistische organisaties aanzienlijk kunnen verhogen. De combinatie van die twee factoren – sterk toegenomen kennis over een sterk gekrompen communistische partij – bracht voor de BVD een aanpassing van de taakuitvoering met zich mee. De afgenomen betekenis van het communisme voor de binnenlandse politiek, aldus Kuipers in zijn al in eerdere hoofdstukken genoemde interne nota van mei 1959, maakte het mogelijk dat de BVD zich minder druk hoefde te maken over de binnenlandse politieke plannen en activiteiten van de CPN. Daardoor kon de dienst het zich veroorloven, zich te concentreren op twee aspecten: de verbindingen van de CPN met andere communistische partijen, vooral met de CPSU, en de registratie van CPN-leden. Dit laatste met het oog op de oorlogsvoorbereiding (het samenstellen van de A-lijsten), maar in de eerste plaats ten behoeve van de politieke antecedenten-onderzoeken. Want hoewel de BVD het Nederlandse communisme na 1958 als een minder grote bedreiging van de democratische rechtsorde en de veiligheid van de staat zag dan aan het einde van de jaren veertig, betekende dat nog niet dat de dienst die dreiging nu geheel verdwenen achtte. De Nederlandse communisten, aldus verwoordde Kuipers het standpunt en de inzichten van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, zijn loyaal aan Moskou en kunnen dan ook niet als loyale Nederlandse burgers behandeld worden. Zij behoren geweerd te worden van alle plaatsen waar hun binding met Moskou tot voor ons land schadelijke daden zou kunnen leiden.¹²⁴ Van een merkbaar verminderde inspanning van de dienst tegen de communistische organisaties was voorlopig dan ook geen sprake.